

Tyrkerfaren set fra Ribe og Wittenberg

Jacob Nielsen Bonums *Analysis* (1596)

Af Lars Boje Mortensen

Når Italien med urette alene gør krav på studiet af visdommen, og ønsker at høste hele æren – når Rom mener at andre folkeslags livsførelse ikke består i andet end barbariske krige, så tilskriver de sig selv mere end rimeligt er, og det er med stort overmod at de forviser andre fra musernes haver.

Også Tyskland har fostret, og fostrer, store personligheder, som musen har skænket et evigt navn. Danmark – det krigsduelige og højlerde Danmark – kræver ligeledes et trofæ, og ikke det mindste. Hvadenten man beder om en filosof, en historiker, en stor digter eller en taler: det lærde Danmark kan fremvise ham. Hvem kender ikke dig, Rantzau? eller dig, du veltalende Krag? findes der noget sted hvor din berømmelse, Tycho, ikke er stor? Du er af en ædel slægt, Tycho, og du udforsker et ædelt emne, stjernerne og himmeltegnenes skiftende positioner.

Ivrigt følger du deres spor, Bonum, og stræber dermed efter at udbrede fædrelandets berømmelse endnu mere. Det fremgår tydeligt af dine digte, som Phoebus nu har hørt, og som han anser for værdige til en laurbærkrans. Dette Phoebus' løfte har Wittenberg nu indfriet ved at overgive dig magisterværdigheden, som du fuldt har fortjent. Modtag glad disse gaver Bonum, for bedre vil følge, og musen vil føre din berømmelse mod stjernerne.¹

Således skrev en Wittenberg-studerende, Johannes Floremius, i et tidens typiske latinske æredigte til en dansk studiekammerat ved navn Jacob Bonum (latiniseret: Bonnus). Digtet findes i en lille samling af æredigte trykt i Wittenberg 1597. Det er unægtelig et fornemt selskab Bonum er blevet placeret i. Henrik Rantzau (1526-98) var berømt i udlandet som diplomat, mæcen og astrologisk skribent, Niels Krag (ca 1550-1602) som diplomat og historiker (for sit arbejde om spartanernes stat, udg. 1593) og Tycho Brahe (1546-1601) selvfølgelig for sin astronomi. Men hvem var Bonum, og hvad var det for digte han havde skrevet? I det følgende skal jeg gennemgå hvad vi ved om ham, samt præ-

sentere og fortolke et af digtene, som indholdsmæssigt skiller sig noget ud fra mængden af latinsk versekunst fra perioden. Det drejer sig nemlig om en slags nyhedsbrev, eller rettere journalistisk essay, om den tyrkisk-ungarske krig (1593-1606).

Hovedkilden til Jacob Bonums levned er Terpagers Ribe-beskrivelse (1736) hvor man i afsnittet om berømte ripensiske lærde finder en kort biografi af følgende indhold:² Han er født i Ribe 1574, som søn af rådmanden Niels Bonum. Han gik i skole i Ribe, og kom derefter til Københavns Universitet og til Wittenberg. Her læste han særlig teologi, fysik, matematik og poesi. Hjemkommen til Ribe blev han optaget i Peder Hegelunds kreds. I 1600 blev han kaldt til et pastorat i Darum og Bramming (tæt ved Ribe). Han blev herefter gift med Peder Hegelunds datter Anna. Bonum døde i sit kald i 1649. Terpagers oplysninger ligger til grund for alle senere lærde leksika hvor Bonum er medtaget.³

Med Degn (1981) og Helk (1987) i hånden kan man præcisere biografien. Bonum bevidnes således i stambøger og universitetsmatrikler de følgende steder: Helmstedt 1594 13/4 (?), Zerbst 1594 18/4, Wittenberg 1594 30/6, Zerbst 1598 16/8.⁴ Hans studierejse strakte sig således i hvert fald fra 1594-98, og fandt altså sted på helt traditionel vis, nemlig ved de nordtyske universiteter. Om hans studier ved Københavns Universitet vides intet andet end Terpagers notits – måske har det slet ikke noget på sig.⁵ At han blev magister i Wittenberg i 1597 ved vi takket være æredigte til lejligheden.⁶

Bonums' fader var rådmand, slotsfoged på Riberhus, herskabsfoged og en af Ribes borgmestre 1602-1606.⁷ Hans navn var Niels Poulsen, og ikke som Terpater siger, Bonum. Navnet stammer fra moderen, Marine Jepsdatter Bonum.⁸ Som søn af en rådmand, foged og borgmester har Jacob Bonum tilhørt Ribes bedste borgerlige kredse. Erhvervelsen af Ribebispen Peder Hegelund som svigerfader har bestemt styrket positionen yderligere, og hans opnåelse af embede i Darum og Bramming har nok en sammenhæng hermed.⁹

Ser vi nu på Jacob Bonums overleverede småskrifter, bliver billedet af den socialt ambitiøse, men akademisk uambitiøse ripenser kompletteret. De seks kendte skrifter er samlet på Det kongelige Bibliotek, fire af dem som unica, et i to eksemplarer, mens kun et også uden for København (i Weimar). Den første komplette liste om forfatterskabet findes således i Bibliotheca Danica, mens den grundige registrering af dem (inkl. ovennævnte eksemplarliste) blev foretaget af Lauritz Nielsen (1931-33). Kronologisk opstillet følger her listen (med LN-nummer), samt kort omtale af indholdet.

Hymenaios in sacrum nuptiale Matthiae Porsii et Anna Bagoniae. Hamburg 1592 (LN 417). [Bryllupsdigt ved Mads Pors' og Anne Baggesens bryllupshøjtid]. Bonums eneste publicerede digt før studierejsen hyl-der i 216 lyriske vers og i traditionelle vendinger giftermålet mellem to fra »rådmandskredsen« i Ribe. Mads Pors var rektor ved domskolen 1585-90 og sognepræst ved domkirken 1595-1616. Bonum angiver på titelbladet at han havde været Pors' elev. Dennes tilkommende, Anne Baggesen, tilhørte en af de mest fremtrædende Ribe-slægter (datter af rådmanden Peder Baggesen).¹⁰

Nepenthes clarissimo viro, reverenda dignitate, mvltiplici ervditione, prvdentia atqve avtoritate praestanti Dn. Magistro Johanni Lagonio Ripensi, Episcopo et Canonico apud eosdem honoratissimo factum A Iacobo Bonno Ripensi Dano. Wittenberg 1594 (LN 418). [Lægemiddel mod sorgen over den højt berømte, ærværdige, højlærde, kloge og myndige Hans Laugesen fra Ribe, højtæret biskop og kannik samme-steds, gjort af danskeren Jacob Bonum fra Ribe]. De 60 mindevers i elegiske disticha fylder kun én folioside. Bonum har fulgt med i begivenhederne hjemme, og samme år som biskop Laugesen døde, komponeret og fået trykt dette lille stykke i Wittenberg. Det fremgår ikke hvem digtet har været sendt til, men kannikerne er nok et bedre gæt end de pårørende. Det kapitulære establishment måtte gerne havde den unge studerende i tankerne. Noget kunne også tyde på at Bonums rejsestipendium delvis var betalt af domkapitlet (se nedenfor om dedi-kationen til *Analysis*).

Martis et artis confoederatio, dn. Christiano Chrysagrio commilitoni suo desideratissimo, patriam revisuro, amicae recordationis ergo facta. Wittenberg 1595 (LN 416). [Krigens og kunstens forbund, lavet til erin-dring om venskab for hr. Christen Guldager, forfatterens højt værdsatte kampfælle]. Denne lille digtsamling (tre digte på en folioside, heraf to af Bonum og et af N. M. Baccendorp) er et propempticon, dvs en litterær afskedsgave til en ven der skal rejse bort. I dette tilfælde drejer det sig om Christen Guldagers rejse fra Wittenberg hjem til Danmark. Guldager (ca 1560-1622) er bevidnet som studerende i Wittenberg 1591-96.¹¹ Han var altså Bonums studiekammerat, og kom iøvrigt også fra Sydvestjylland, nemlig Guldager ved Varde.¹²

Propempticon iuvenibus splendore natalium, eruditione et virtute cultis-

simis, dd. Gundaeo et Tychoni fratribus germanis, nobilissimi viri, dn. Iohannis Lange, domini de Kierdgaard etc. filiis, amicis et patronis suis, Witteberga Gryphiswaldi abeuntibus, positum a Iacobo Bonno Ripensi Dano. Wittenberg 1596 (LN 419). [Rejsedigt til de unge brødre Gunde og Tyge Lange, højt dannede i lærdom og moral, højædle herrer til Kierdgård osv., sønner af Hans Lange, forfatterens venner og beskyttere. Skrevet af danskeren Jacob Bonum fra Ribe i anledning af deres afrejse fra Wittenberg til Greifswald]. Endnu et rejsedigt på en side, men denne gang ikke til en ligestillet, borgerlig studiekammerat, men til to lokale adelsmænd. Gunde (1576-1652) og Tyge Hansen Lange (-1614) kom nemlig fra herregårde i Ribes opland, Kærgård og Brejninggård.¹³ De studerede i Wittenberg 1593-95,¹⁴ og Bonums formulering »venner og beskyttere« kunne tyde på at han i en periode var ansat som præceptor for dem. En del af hans studierejse kan således have været finansieret af Lange-familien.

Anagraphe seu discursus historicus de Intaphernis uxoris voto, quod apud Herodotum lib. 3. extat, deque fraternae charitatis suavitate, qua gentis prosapia, qua mentis indole vere conspicuis, d.d. Georgio Schovgardt et Wernerio Parsberg nobilibus Danis, Dominis, amicisque fautoribus gratitudinis & benivolentiae ex animo testandae ergo dicatus A Iacobo Bonno Ripensi Dano, jam jam patriam resalutante. Wittenberg 1596 (?) (LN 414) [Traktat eller historisk afhandling om Intafernes' hustrus offer, som er beskrevet hos Herodot (3. bog), og om den søde broderkærlighed. Skriftet er tilegnet de adelige danskere, herrerne Jørgen Skovgård og Verner Parsberg, i sandhed fremstående både i slægtsophav og i ånd – herrer og venlige velyndere – tilegnet som bevis på taknemmelighed og tjenstvillighed af danskeren Jacob Bonum fra Ribe, der snart skal gense sit fædreland]. Bonum tager her – det første lidt længere digt (390 heksametre) – udgangspunkt i Herodots fortælling om Intafernes' hustru (III, 118-19). Da perseren Intafernes var blevet taget til fange af kong Dareios sammen med forskellige mandlige familiemedlemmer, tryglede hans hustru Dareios om at få ham løsladt. Dareios gav hende dog kun valget mellem Intafernes, deres sønner, eller hendes broder. Hun valgte derefter at få broderen løsladt med det argument, at mand og børn kan man altid få igen, men aldrig en ny broder. Bonum anfører herefter adskillige eksempler på broderkærlighed og det modsatte fra antik mytologi og historie, men tilsidst kommer han ind på kristendommen, og via den på sin samtid. Hvorfor er der så

stor splid og så mange krigshandlinger (underforstået: i denne kristne tidsalder)? Svaret Bonum giver er det gode protestantiske: på grund af vores store synder. Dette forklarer også hvorfor tyrken får lov til at fare så grusomt frem i Ungarn netop nu, og hvorfor han er i stand til at drive de kristne styrker tilbage. Digtet slutter med en bøn til Gud om at bekæmpe Djævelen (og dermed hans værktøj: tyrken). Skriftet er – som det fremgår af titelbladet – dediceret til to (jyske) adelsmænd, Verner Parsberg til Sandbygård (1580-1643) og Jørgen Skovgård til Gundestrup (-1612); de studerede begge i Wittenberg 1595-97 (Parsberg også til 1599).¹⁵

Analysis historica vaticini, Firmiani Lactanti De imperio occidentali, in Orientem transferendo. Carmine contexta a Iacobo Bonno Ripensi Dano. Wittenberg 1596 (LN 415). [Historisk analyse af Firmianus Lactantius' profeti om det vestlige riges overførsel til Østen. Sat på vers af danskeren Jacob Bonum fra Ribe]. Dette digt er det længste, sidste og mest interessante fra Bonums hånd. De 436 heksametre indledes med en prosadedikation til biskoppen i Ribe (dvs Peder Hegelund, som dog ikke nævnes ved navn) og kannikerne ved Ribe domkapitel. Her forklarer han at han ønsker at sende dem det lille værk som en tak for »de velgerninger I altid har ydet mig, og som I har for vane at yde de gode [»bonos« – nok et ordspil på navnet Bonum] og lærde«. ¹⁶ Dette kan som nævnt være en hentydning til finansiel hjælp fra domskolen; det er under alle omstændigheder en tak for skolegangen og et signal om at han passer sine studier i Tyskland, og gerne vil være i erindring når han kommer tilbage til fødebyen. Dedikationen har sikkert haft samme mål som digtet om den tidligere biskop, Hans Laugesen. Prosa-indledningen siger desværre ikke noget om skriftets universitære sammenhæng. Var det fx en del af magistergraden som Bonum aflagde året efter? Dette spørgsmål skal jeg vende tilbage til efter analysen af værket.¹⁷

Efter den ydmyge og takkende fortale indleder Bonum selve digtet med endnu et beskedenhedstopos (vers 1-9): Hans lave stil er ikke egnet til at behandle så stort et emne, men »fromhedsiver« driver ham til alligevel at kaste sig ud i det! Der henvises både eksplicit og implicit til det klassiske latinske epos – i særdeleshed til Vergil.¹⁸

Vi føres videre med en episk lignelse (10-21). Som påfuglen praler med sin udslåede hale, således praler tyrken med sine erobringer. Et poetisk trick – som Bonum også bruger senere – består i, at emnet for digtet, tyrken, først antydes ved en dunkel omskrivning, nemlig ved

brug af den sjældne glose »acinaces« (et kort persisk sværd). Hermed forstår man at det drejer sig om noget østligt, men først nogle linier længere fremme kommer det direkte: »Turcica barbaries« (det tyrkiske barbari). Denne brutale flok har efterhånden erobret Tyrkiet, Ægypten, Syrien, Jerusalem, Byzans, Peloponnes og Athen (22-38).

Noget abrupt introduceres nu Lactants, »den berømte forfatter« (39-53). Han hævder at Rom, der endnu er stærkt, vil gå under, og riget vil blive flyttet mod øst, til Asien. Der hentydes her til Lactants' (ca. 250-320) hovedværk *Divinae institutiones* som er dediceret til Konstatin den Store og skrevet i perioden ca 304-11 (måske bearbejdet lidt senere);¹⁹ nærmere bestemt til slutningen af værket hvor Lactants er inde på den kristne eskatologi. I 7. bog, kapitel 15 skriver han netop at Romerriget skal forsvinde og magten vil blive givet tilbage til Asien:

Da vil krigen sprede sig over verden, den vil meje og skære alt ned som ved høsten. Årsagen til denne ødelæggelse og forvirring vil være, at romernavnet som verden nu styres under (det er skrækkeligt at sige, men jeg vil sige det, for det vil ske) skal forsvinde fra jorden; og magten skal vende tilbage til Asien; og Østen skal igen blive den stærke, og Vesten må tjene.²⁰

Dette kan være relevant i Bonums sammenhæng, idet det jo medfører den mulighed at det kommende asiatiske rige er identisk med det nuværende tyrkiske. Denne fortolkning må have været værd at tage stilling til, eftersom Lactants nød et meget godt ry blandt humanisterne, også de protestantiske. Han anerkendtes for sin elegante stil, kaldtes for »den kristne Cicero«, og udkom i et væld af udgaver fra bogtrykkerkunstens indførelse og op igennem 1500-tallet. Da hans værk ligger før de store latinske kirkefædre, Hieronymus og Augustin, og dermed før det 4. og 5. århundredes udformning af katolske ortodoksi, var hans teologi nok mindre brandfarlig i reformationskampene, men til gengæld gjaldt han heller ikke som så stor en autoritet som de nævnte kirkefædre.

At Lactants virkelig her skulle have talt om det fremtidige osmanniske rige, kunne belægges i en af de fyldigste og lærdeste kommentarer til *Divinae institutiones* som udkom i det 16. årh., nemlig Sixt Bircks fra 1563.²¹ Sixt Birck (Xystus Betuleius, 1500-54) var fra Augsburg og virksom dér og i Basel. Hans udgave blev udsendt posthumt af sønnen Emmanuel. Til det citerede sted finder man følgende kommentar:

Dette skal ikke forstås som Konstantins overførsel af kejsersædet til Byzans. Det burde han nemlig omtale i nutid, ikke i fremtid, og så ville det jo have været historie og ikke en profeti. Man skal altså forstå det som det muhammedanske rige, således at man ud fra historiske hændelser let kan indse at Lactants også i fremtiden vil være en sand profet.²²

Meningen med den sidste passage må vist være, at tyrken allerede har indledt sit angreb (dvs Sulciman den Stores erobringer); her har Lactants' profeti altså slået til, og den vil også gælde i fremtiden (tyrken vil ødelægge det romerske rige helt). Det er denne fortolkning Bonum vil tage stilling til. I det følgende stykke (54-67) forsøger Bonum at fremmane et uhyggeligt billede af fremtiden, hvis profetien virkelig skulle være sand. Skal Asiens tyrann herske over Vesten? En del allusioner til Æneiden giver bidrag til den dystre stemning, og der afsluttes med ordene »gelidae ceu mortis imago« (som et billede af den kolde død).²³

Her afbryder Bonum tankegangen for at resumere tyrkens ekspansion indtil 1590'erne (68-120). Han indleder med endnu en episk lignelse: tyrken er som en glubsk løve der søger efter bytte (68-75). Fra en lille begyndelse har han vokset sig stærk: først blev de arabiske grænsestater undervunget, dernæst blev Romerrigets flanke angrebet (sandsynligvis Byzans' fald 1453), og Afrika, Syrien, Persien erobret (dvs mameluk-sultanatet der blev undervunget af Selim I, 1512-20). Disse områder – som nu ligger øde hen – har alle en gloriøs lærd tradition bag sig: Grækenland rummede engang Sokrates' elever, Babylon gymnosofisterne,²⁴ Ægypten vismænd (magi) og Palaestina profeterne. Osmannerne hærger nu også Ungarn og ønsker at besætte det (89-120).

Hermed er Bonum kommet til den aktuelle anledning til at omtale tyrkerfaren, nemlig den tyrkisk-ungarske krig (1593-1606).²⁵ Under Sulciman den Store (1520-66) havde osmannerne haft store militære fremgange i Sydøsteuropa: 1521 erobredes Beograd, 1529 belejredes Wien og i 1541 faldt Buda. Selim II (1566-74) fortsatte ekspansionen (bl.a. blev Cypern indtaget), men en samlet kristen flåde under spansk ledelse vandt det store søslag ved Lepanto (1571). Ligesom belejringen af Wien gav anledning til en bølge af dystre flyveblade og småskrifter, udløste også sejren ved Lepanto en strøm af publikationer – denne gang dog jublende. Mange moderne oversigtsværker følger denne stemning ved at sætte Lepanto som det store vendepunkt i forholdet mellem Europa og Osmannerriget. Selv om det i et længere perspektiv nok er be-

rettiget at se Suleiman den Stores periode som toppunktet i tyrkernes europæiske indflydelse, må man ikke overse at samtiden slet ikke så sådan på det. En lige så stor strøm af ildevarslende flyveskrifter spredtes over Europa under den ungarske grænsekrig som tog sin begyndelse i 1593.²⁶ Det er naturligvis i denne sammenhæng Bonums skrift skal ses.

I vers 121-136 opridser han den aktuelle situation, sådan som han kendte den gennem flyveskrifter og/eller rygtedannelse: Grænsefortet Kanisza (Canis) – som de kristne holdt i mange år – har tyrkerne erobret. Forterne Buda, Vize (Wizia), Raab/Győr (Iaurinum), Petrinja (Petrinia) og Beograd (Alba) tjener dem nu (Raabs og Budas fald nævnes også i *Anagraphe*). Angrebsivrigt nærmer de sig Dalmatiens grænser og »dakernes transalpine byer som ligger nær ved de moldaviske skove«. Transylvanien frygter for deres snedige angreb, og hele Pannonien bæver ved deres sabelraslen. Tysklands berømte haller synger nu klagesange over deres tusind anslag.

At Buda og Beograd var faldet var jo mere end 50 år gamle nyheder, og er vel blot taget med som de stadig berømte eksempler på osmanernes europæiske erobringer. Kanisza, Vize, Raab og Petrinja var derimod nogle af nøgleforterne i den aktuelle konflikt. Forskellige grænseskærmydsler og en kristen sejr på slagmarken (22/6 1593 ved Sissek) førte til en regulær krigserklæring fra sultan Murad III (1574-95). Krigen blev en opslidende række af plyndringer i grænselandet og angreb på diverse fæstninger, hvoraf mange skiftede hænder flere gange. I 1606 blev der så – nærmest ved status quo ante – sluttet fred mellem Ahmed I (1603-17) og kejser Rudolf II (1576-1612). Bonums oplysninger om situationen i juni 1596, hvor hans fortale er signeret, er ikke helt korrekte: Raab blev rigtignok indtaget af Sinan Pasha²⁷ i september 1594 og Vize i sommeren 1595, Petrinja derimod blev endelig taget af de kejserlige samtidig med Vizzes fald. Her har Bonum altså ikke været ajourført. En større fejltagelse ligger i oplysningen om Kanisza der først blev indtaget af tyrkerne i 1600. Måske har forlydender om kampe om fæstningen været overdrevne.

Efter at have konstateret tingenes sørgelige tilstand, går Bonum nu videre med at spørge, om det virkelig kan være rigtigt at tyrkerne skal have endnu mere fremgang, myrde vore borgere, ødelægge vore skoler og kirker osv. Skal vores rige indtages og regeres af en enehersker? Det er hvad Lactants – som tilhører romernes lærde blomstringstid – hæv-

der (137-47). »Rige« hedder her »regnum« og »enehersker« »Rex unicus«, et mærkeligt udtryk der formentlig er en direkte oversættelse af det græske »mon-archos«. Hvis denne fortolkning er rigtig, signalerer Bonum hermed hvilken retning diskussionen nu tager, idet de nævnte termer, regnum og monarchia, er gængse – man kunne næsten sige tekniske – i renæssancens verdenshistoriske diskurs.

Dette bliver endnu klarere i den følgende passage, hvor Bonum stiller spørgsmålet om den berømte Lactants' ord stemmer overens med Den hellige Skrifs. Med henvisning til »den profet man siger var fængslet i en hule og legede med kaldæiske løver«, bliver svaret benægtende. Ved at gennemgå denne profets ord vil man se at de ikke bekræfter Lactants' (148-56).

Den lære om fire verdensriger Bonum nu gennemgår, tager – som foregrebet – sit udgangspunkt i Daniels bog kap. 7 (157-95). Idéen om én dominerende verdensmagt som afløses af en anden (senere ofte kaldet »translatio imperii«) var dog udbredt gennem hele antikken – den opstod ikke i Daniels bog. Den findes i tidlig græsk historieskrivning, og i hellenistisk tid opstod en liste på 4 successive verdensriger (assyre-re, medere, persere og Alexanders rige). Denne forestilling dannede utvivlsomt en del af baggrunden for Daniels bog som er skrevet i det andet årh. f.Kr. (formentlig mellem 168 og 165). På Ennius' tid (omkring 190 f.Kr.) figurerer Rom for første gang på en sådan liste over verdensriger, men først med Polybios (ca 200-120 f.Kr.) vinder dette synspunkt rigtigt indpas. Når vi kommer ned i det første århundrede f.Kr. er Roms status som verdensrige fælles gods for græske historikere.²⁸ I senantikken hentyder mange forfattere til rækken af storrigter, men stadig med nogen mulighed for variation. Lactants nævner fx, i forlængelse af det ovenfor citerede, at Romerriget vil gå under ligesom andre *regna*, fx ægypternes, persernes, grækernes og assyrernes. Som det vil fremgå nedenfor bygger Lactants her ikke på Daniels bog, men blot på den almindelige antikke tradition. Man skal op til begyndelsen af det femte århundrede – nærmere bestemt til 407 hvor Hieronymus udgav sin kommentar til Daniels bog – før passagerne får deres autoritative tolkning. Både kap. 2 og 7 hos Daniel indeholder verdensrige-profetier, og Hieronymus gør noget ud af begge. Kap. 2 omhandler billedstøtten i Nebukadnezars drøm (kolossen på lerfodder), hvis dele hos Hieronymus udlægges som henholdsvis Babylon, medernes og persernes rige, Alexanders (og hans efterfølgeres) rige, og endelig det

skrøbelige Romerrige. En tilsvarende tolkning gives af kap. 7, som der i denne sammenhæng er grund til at se nærmere på, eftersom Bonum udelukkende anvender dét.

I Daniels syn stiger fire uhyrer op af vandet, en vinget løve, en bjørn, en firhovedet panter, og et uidentificeret uhyre med jerntænder og ti horn. Et lille horn skyder frem, og tre af de tidligere rykkes op for at skaffe det plads. Daniel får udlagt synet således: De fire dyr er fire konger, og

de ti horn betyder, at der af dette [det sidste] rige skal fremstå ti konger, og efter dem skal der komme en anden, som skal være forskellig fra de tidligere; og han skal fælde tre konger, og tale mod den Højeste og mishandle den Højestes hellige; han skal sætte sig for at ændre tider og lov [...]²⁹

Herefter skal han gå til grunde. Hieronymus udlægger som nævnt de fire riger som i kap. 2, og han afviser den antikristne polemiker Porfyrios' ide, at de ti horn skulle være nogle hellenistiske konger. De skal derimod fremstå ved Romerrigets fald, og dele det imellem sig. En ellevte konge skal slå tre af de ti (nemlig Ægyptens, Afrikas og Æthiopiens), og de resterende syv skal underlægge sig ham.³⁰

Bonum bygger i sidste ende på Hieronymus' fordeling af riger ud fra Daniel kap. 2 & 7. Det er der ikke noget overraskende i, eftersom denne grovinddeling af verdenshistorien (som var trådt meget i baggrunden i middelalderen)³¹ blev helt dominerende i humanismens og reformations Tyskland, hvor identiteten mellem det antikke romerrige og det samtidige tyske kejserrige var almindelig accepteret.³² Den berømte reformationshistoriker Johann Sleidan (1506-56) skrev bl.a. et udbredt verdenshistorisk kompendium med titlen *Om de fire store riger* (skrevet ca 1540). Han fastholder den nævnte identitet, men dog med den meget pessimistiske formulering, at den stump af imperiet der endnu er tilbage findes i Tyskland, og at riget knap nok hænger sammen ved knoglerne. Hvad angår modellen med de fire monarkier var Bonum altså helt konventionel og i overensstemmelse med både Hieronymus og de tyske humanister. Med hensyn til udlægningen af det fjerde uhyres horn, fulgte man i tyrkerfarens tid derimod ikke kirkefaderen.

Efter at have resumeret Daniel kap. 7 med opgørelsen af rigerne, slår Bonum fast at man nøje må overveje disse »mystica«, som er blevet åbenbaret Daniel af Helligånden. Imod sekshundrede andre vid-

ner, som han siger, må man stole på dette ene (196-202). Hvem vil nægte at tyrken har strakt sit rige vidt? – at Vestens rigdomme flyder mod Øst? Det gælder det ulykkelige Grækenland, det gælder Jerusalem, Ægypten, Rhodos, Beograd og Donau.³³ De tarpeiske (dvs romerske) paladser ligger nu svækket efter at de tre horn, Ægypten, Syrien og Grækenland er blevet revet bort fra det frugtbare Europas bryst. Den osmanniske Pasha begynder nu at true Romerriget (203-26). Her svarer Bonums fortolkning ret nøje til Sleidans. Efter at have konstateret at de ti horn er Romerrigets provinser skriver sidstnævnte i slutningen af værket om de fire riger:

Blandt disse ti horn opstår der nu et lille horn som bortriver tre af de ti. Det angiver det muhammedanske rige, eller det tyrkiske, som efter en ydmyg oprindelse inden for det romerske monarki har erobret tre af dets fremstående dele, Ægypten, Asien og Grækenland.³⁴

Denne udlægning (som er identisk med Bonums idet Asien og Syrien betegner det samme) findes faktisk før Sleidan, nemlig hos reformatoren Justus Jonas der i 1529 på tysk udgav en kommentar til det 7. kapitel hos Daniel, med en undertitel om tyrkerfaren. Denne bog hører således til den første bølge af »Türckenbüchlein« der satte ind i 1522 efter Beograds fald, og blev intensiveret ved Wiens belejring i 1529.³⁵ Justus Jonas' lille skrift udkom mindst fem gange i 1529-30 og det havde faktisk en berømt medforfatter, nemlig Melanchthon.³⁶ Hos Jonas specificeres de ti horn yderligere, idet de både skulle svare til Romerrigets vigtigste provinser og til de moderne nationalstater, herunder Ungarn.³⁷ Jonas tilføjer at tyrken har erobret de tre horn (som hos Sleidan), men også Ungarn er tilfaldet ham: men han får forhåbentlig ikke lov til at beholde det!

Selv om Bonum skriver ca 65 år senere, har hverken situationen eller fortolkningen ændret sig. Ungarn er stadig problemet, og Bonum spørger nu om tyrkernes øjeblikkelige succes skyldes deres tapperhed, eller snarere Guds ønske om at straffe vores synder. Ligesom i *Anagraphe* bliver svaret det sidste. Gud tillader tyrkerne disse angreb, men han har også sat en grænse for tyrkens magt. Han har ikke glemt pagten med David (227-56). Hermed har Bonum indkredset en løsning på Lactants' og Daniels modstridende udsagn, og det bliver klart udtrykt i det følgende (257-69): Gud har aldrig overført imperiemagten fra vest mod

øst, men altid den anden vej. Således skal heller ikke Romerriget bukke under for Asien. Til støtte herfor fremdrages en række fortilfælde hvor Romerriget (det antikke vel at mærke) har været i voldsom krise, men alligevel overlevet (270-301). Bl.a. nævnes kejser Valerians tilfangetagelse hos perserkongen (260 e.Kr.), gallernes angreb på Capitol (390 f.Kr.) og Romulus Augustulus' nedlæggelse af kejsersværdigheden (476 e.Kr.). På trods af disse ulykker mistede det fjerde uhyre ikke sin livskraft, skriver Bonum.

Parallelt med disse tilfælde kan man nu sige at den vantro på intet tidspunkt har rystet Vestens grundvold, og aldrig vil gøre det. Snarere står den vantro for fald. Hans angreb skyldes en sygdom, og han vil gå under (302-36). Tyrkernes rige er nemlig ikke et rige i egentlig forstand, men intet andet end forfølgelsen af de fromme – vi skal ikke vente deres rige, men Guds (337-54). Måske vil nogen rejse en indvending ved at henvise til jødernes – her på episk vis kaldet Abrahamiderne – skæbne og Templets ødelæggelse. Disse katastrofer skete selv om de var Herrens udvalgte folk (355-64). Men det skyldtes Guds retfærdige vrede at jøderne måtte se deres rige gå under, og lide under det babyloniske fangenskab (365-80). Bonum går videre, og konstaterer at den jødiske arv er videreført af »os«, dvs kristenheden: Sions fundament, Salomons tempeludsmykning og Jerusalems pragt blev, med Helligåndens mellemkomst, tilpasset vore borgere og skattene pryder nu vore kongedømmer – med kunst, love og markens rigdomme (381-90). Vil vores fremtid da være lig jødernes? Truer tyrken blot, eller vil han ødelægge Romerriget – ligesom assyreren (= babyloneren) ødelagde Jerusalem? (391-96). Bonum indrømmer at mange forhold er gunstige på samme måde for tyrken som tidligere for babyloneren: fremgang, riger, eneherredømme, rigdomme, styrke, gudsbespottelse, mænd og våben (397-99). Men der er en forskel: En Guds mand, Daniel, salvede den berømteste østlige konge (Nebukadnezar), og skønt han (Daniel) levede som landflygtig, hjalp Gud ham dog med at udvide det første monarkis strenge herredømme (400-406). Endvidere var der klare profetier om Jerusalems ødelæggelse, det babylonske fangenskab osv, men der er ingen profetier om at tyrken skal herske over os. Hvis han frister Tyskland sådan som han har udfordret Ungarn, vil det blive hans sidste skridt (407-21). Bonums konklusion er således klar, så klar at den ikke nævnes direkte tilsidst: Lactants' profeti må blankt afvises, for der skal ifølge Daniel ikke komme noget femte monarki (efter Romerriget), eller rettere, det femte monarki skal være Guds evige rige. Bonum kan

derfor afslutte sit digt i imperativ og opfordre til at kæmpe for fædrelandet mod den vantro. Det er hævet over enhver tvivl at Gud vil beskytte Romerriget (422-36).

Bonums billede af tyrkerne og det osmanniske rige er det samme stereotype fjendebillede man møder i størstedelen af 1500-tallets vestlige tyrker-publikationer. Det er næsten blottet for interesse for det fremmede og for reel information.³⁸ Det er selvfølgelig en del af pointen at den vantro ikke har nogen positive civilisationstræk: derved udelukkes muligheden for at osmannerriget skulle være et femte monarki. I *Analysis* bliver de fire anerkendte monarkier alle fremhævet for deres vismænd, bygninger, rige og veldyrkede jord osv (fx 31-38). Dette gælder vel at mærke også de tre første, Babylon, Perserriget og Alexanders rige, som jo på ingen måde har forbindelse til kristendommen. De er nemlig en del af Guds plan (jvf. 400-406 om Guds støtte til Babylon). Hos Justus Jonas forklares dette lidt mere indgående: de fire monarkier er sat på jorden af Gud for at opretholde lov og orden, mens tyrkerriget kun har en destruktiv opgave. Derfor er det ikke et rige i egentlig forstand.

Bonum følger altså helt slagne veje både i identifikationen af det fjerde monarki med det nuværende tyske kejserrige, og i afvisningen af tyrkerrigets eventuelle plads i monarki-læren. Jonas og især Sleidan er kendte eksponenter, men Bonum kan have mødt disse fortolkninger mange steder. Mere speciel er hans inddragelse af Lactants-stedet. Hvor kan den have sin oprindelse?

Man kan ikke helt afvise at referencen har været at finde i et flyveblad, selv om et sådant ikke findes i Göllners bibliografi. Mange er selvfølgelig gået tabt, og i de eksisterende henvises der ofte til skriftsteder. På den anden side er det ikke sædvanligt med kirkefadercitater, og da slet ikke fra en lidt mere obskur én som Lactants. Referencen har bestemt mere lærd præg, og det er derfor naturligt at se sig om i Bonums universitetsmiljø. Tyrkerfaren har tydeligt været genstand for stor diskussion blandt lærere og studerende i de tyske lærdomscentre. På dette tidspunkt var Friedrich Tilemann professor i Wittenberg (indtil sin død 1598). (Han nævnes på flere af de i note 6 citerede titelblade som dekan). Hans professorat var ikke helt almindeligt, det var nemlig et af de første ordinære professorater i historie. I sit hovedværk om historisk metode *Discursus philologicus de historicorum delectu* [Filologisk gennemgang af historiker-udvalget] (Wittenberg 1597) giver han bl.a. (s. 54-76) en kritisk behandling af de sibyllinske spådomme (som

Lactants flere steder bygger på). I dimissionstalen 1597 (dediceret til de adelige studerende, herunder Skovgård og Parsberg, som Bonum tilegnede *Anagraphe*), *De eversionibus rerum publicarum politica dissertatio* [Politisk afhandling om staters omstyrtelse] (Wittenberg 1597), kommer han en del ind på den aktuelle tyrkerkrig. Man finder her det traditionelle protestantiske svar på, hvorfor tyrken har så meget fremgang i øjeblikket (D 5). I et andet afsnit stiller han sig meget skeptisk over for folk som giver sig af med at spå om »verdens undergang, Tysklands endeligt efter det tyrkiske riges fald« (E 4). Hos Göllner kan man forvise sig om at der var mange sådanne pessimister ved universiteterne. Samme år som Bonums *Analysis* udkom, blev der i Wittenberg trykt en universitetstale om tyrkernes religion og deres øjeblikkelige fremgange (nr. 2193). Ligeledes i 1596 holdt Martin Brasch en universitetsøvelse på latin ved Rostocks universitet (nr. 2186). Den havde et berømt forbillede, idet han indledte: »Hvor længe endnu, tyskere, skal vi lade den skythiske bandit udnytte vores passivitet?«.³⁹

To små tyske afhandlinger kommer dog Bonums endnu nærmere.⁴⁰ Den ene (Göllner 2215) er forfattet af Thomas Sigfrid fra Leipzig i 1596. Den består af syv blade og bærer titlen *Ob der Türcke noch der vierde und letzte Monarcha sein werde. Oder ob der Türcke dieses römischen Reichs Herr und Heupt werden, und die Christen unter sein Reich und Gewalt bringen sollte?* Når man læser traktaten forstår man at de to formuleringer i titlen ikke er alternativer, men to måder at udtrykke det samme på: skal tyrken erobre Romerriget og dermed blive herre over det fjerde monarki? Selv om spørgsmålet er lidt anderledes stillet, er Sigfrids grundholdning den samme som Bonums. Tyrkerriget kan ikke betegnes som et monarki (og sultanen dermed ikke som monark) i den forstand Daniels bog omtaler, dvs et verdensrige indstiftet af Gud til at opretholde fred og orden på jord. Sigfrid henviser i sin diskussion til flere bibelsteder og flere lærde synspunkter end Bonum, men omtaler ikke Lactants-passagen. Det gør derimod den anden lille tyske traktat (Göllner 2031). Den er trykt i Wittenberg 1595 og omfatter fire blade. Forfatteren er Göttingen-teologen Theodosius Fabricius (1560-97), og skriftet har titlen *Disputation von der Frage ob der Türcke noch endlich das römische Reich oder Deuschland erobern werde oder nicht. Aus dem Latein ins Deutsche versetzt*. Først opregner Fabricius argumenterne mod tyrkens mulige erobring af Tyskland. Stedet hos Daniel kap. 7 nævnes som det vigtigste, og Justus Jonas' fortolkning af hornene følges ligesom hos Bonum. Blandt argumenterne for et fremtidigt

nederlag finder man så Lactants-passagen (7,15) citeret. I Fabricius' efterfølgende diskussion – som i modsætning til Bonums ender opgivende: vi kan ikke vide hvad der skal ske – tilbagesendes Lactants således:

Men at Lactants' angivelse der tildeler den rasende tyrk magten over Vesten – og som jo går imod profeten Daniels lære – med rimelighed må forkastes, det bevidner en fornem lærd mand i et brev skrevet til vor kejser Rudolf II.⁴¹

Hvem denne lærde mand var, får vi desværre ikke at vide, men vi kan nok gå ud fra at havde han været af den modsatte overbevisning, havde han nok ikke følt sig kaldet til at belære den tysk-romerske kejser om det!

Et helt præcist forbillede for Bonums *Analysis* lader sig næppe opdrive. Men hele baggrunden for diskussionen – inklusive henvisningen til Lactants – har tydeligvis cirkuleret, mundtligt og skriftligt, i universitære diskussioner ved de tyske lærdomscentre fra ca 1593 og de følgende år. Det er meget tænkeligt at både *Anagraphe* og *Analysis* er poetiske versioner af disputationsøvelser Bonum selv har deltaget i. Det er endvidere muligt at netop de historiske emner var inspireret af historieprofessoren Tileman. Under alle omstændigheder er Bonums arbejder endnu et eksempel på, at skal man forstå dansk nylatinsk litteratur fra denne periode, bør man undersøge de højaktuelle impulser fra det nordtyske universitetsmiljø mindst lige så meget som de fjerne klassiske forbilleder. I dette tilfælde ovenikøbet mere.

Bibliografi

Alonso-Núñez, J. M. (1983), 'Die Abfolge der Weltreiche bei Polybios und Dionysios von Halikarnassos', *Historia* 32: 311-26.

Bibliotheca Danica, Systematisk Fortegnelse over den danske Litteratur fra 1482 til 1830 ved Chr. V. Bruun, vol. I-V. København 1961 (første udg. 1877).

Bohnstedt, J. W. (1968), *The Infidel Scourge of God*. Transactions of the American Philosophical Society, New series vol. 58, part 9. Philadelphia.

Brincken, A. von den (1957), *Studien zur lateinischen Weltchronistik bis in das Zeitalter Ottos von Freising*. Düsseldorf.

The New Cambridge Modern History (1971). Vol. III. The Counter-Reforma-

- tion and Price Revolution. Ed. R. B. Wernham, Cambridge 1968 (repr. 1971). (kap. X: The Austrian Habsburgs and the Empire (G. D. Ramsay) & XI: The Ottoman Empire 1566-1617 (V. J. Parry)).
- Degn, O. (1981), *Rig og Fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribesamfundet 1560-1660*. Bind 1-2. Århus 1981. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie nr. 39.
- Hegelund, P., *Almanakoptegnelser 1565-1613*. Udg. ved B. Kaae. Bd. I-II, Ribe 1976.
- Helk, V. (1987), *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660*. Odense.
- Hieronymus, *Commentariorum in Daniele libri III*. Corpus Christianorum 75 A, Turnhout 1964 (ed. F. Glorie).
- Hulsius, L. (1596), *Chronologia Pannoniae. Ein kurze Beschreibung dess Königreichs Ungern, fürnembster Theil, was sich allda seyht hero anno Christi, 909. Da der erste christliche König, S. Stephanus geboren: biss auff dises 1596. Jars, gedencckwürdig verlauffen. Auss vilen glaubwürdigen authoribus colligiert. Sampt ein geographische Mappen Durch Lev. Hulsium, N. I. Secunda Editio*. Nürnberg.
- Jonas, J. *Das siebend Capitel Danielis, von des Türcken Gottes Lesterung und schrecklicher Morderey*, mit unterricht Justi Jonae. Wittenberg [1530].
- Göllner, C. (1961 & 1968), *Turcica, die europäischen Turckendrucke des XVI. Jahrhundert*. 2 vols: Bucarest-Berlin 1961 & Bucarest-Baden 1968.
- Lactants (1563), *L. Coelii Lactantii Firmiani Opera, quae quidem extant omnia*. [Med kommentar af Xystus Betuleius. Udg. posthumt af Emmanuel Betuleius] Basel.
- Lactants (1964), *Lactantius, the Divine Institutes, Books I-VII*. Translated by M. F. McDonald, O. P. Washington.
- Langager, E. (1975-76), 'Fem »Neue Zeitungen« fra 1594', *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 62-63: 95-99.
- Momigliano, A. (1982), 'Daniele e la teoria greca della successione degli imperi', *La storiografia greca*. Torino: 293-301.
- NEOL, *The Nordic Neo-Latin Database*, red. af M. Skaft-Jensen, M. Alenius, K. Skovgaard-Petersen, L. B. Mortensen m.fl. Institut for klassisk filologi, Københavns universitet. *Analysis*' tekst findes i databasen.
- Nielsen, L. (1931-33), *Dansk bibliografi 1551-1600*. København.
- Rothenberg G. E. (1960), *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747*. Urbana.
- Rørdam, H. F. (1877), *Kjøbenhavns Universitets Historie III: (1588-1621)*. København.
- Sleidan, Joh. (1556), *De quatuor summis imperiis*, libri tres. Strasbourg.
- Stolpe, P. M., *Dagspressen i Danmark, dens Vilkaar og Personer indtil Midten af det attende Aarhundrede*, I. København 1977 (genoptryk af orig. udg.: København 1878).
- Swain, J. W. (1940), 'The Theory of the Four Monarchies', *Classical Philology* 35: 1-21.

- Terpager, P. (1736), *Ripae Cimbricae sev urbis Ripensis in Cimbria sitae descriptio*. Flensburg.
 Trieber, C. (1892), 'Die Idee der Vier Weltreiche', *Hermes* 27: 321-344.

Noter

1. DVm Sophiae studium sibi, plus justo, arrogat uni / Italia, & laudem vult sibi sola dari: / Et tractare alios populos commertia vitae / Barbara, nil praeter, Martia Roma putat! / Plus sibi, quam par est, tribuit, nimiumque superbe / Musarum ex hortis ejicit illa alios. / Et genuit, gignitque viros GERMANIA claros, / Musa quibus nomen perpetuum esse dedit. / Nec sibi postremam deposcit DANIA palmam, / Dania Marte potens, arteque magna satis. / Sive Sophum, sive Historicum, clarumve Poetam, / Rhetora sive velis! DANIA culta dabit. / Quis te RANZOVI nescit! CRAGIve diserte! / Quis locus, in quo non laus tua, TYCHO, viget? / Nobilis es TYCHO, studium quia nobile tractas / Astracae, & coeli signa vicesque notas. / Sedulus illorum sequeris vestigia BONNE, / Atque decus patriae perpetuare studes. / Id clare ostendunt tua carmina, quae modo Phoebus / Audiit, & lauri germine digna putat. / Perficit hoc Phoebi votum VViteberga MAGISTRI / Dum te, sat dignum hoc praemio, honore beat. / Dona hacc sume hilaris, namque his meliora sequentur, / BONNE, tuumque feret Musa per astra decus.
2. Terpager (1736) 601-2.
3. Bonum nævnes allerede i Albert Thuras *Idea historiae litterariae Danorum* (Hamburg 1723) blandt det 16. årh.s digtere, men kun for *Anagraphe* (se ndf.). Johannes Moller (*Cimbria literata* I:56 (1744)) gentager Terpager, men tilføjer *Analysis* til listen over Bonums værker. Joechers *Gelehrten Lexicon* I: 1240-41 (1750) bruger udelukkende Moller. G. Treschow, *Danske Jubel-lærere* (Kbh. 1753, s. 285-86) nævner *Analysis* og tilføjer: »Han har ogsaa gjort adskillige orationer og vers« (disse orationer kendes ikke, og der kan være tale om en misforståelse). Bonum nævnes også (som »Bonnesen«) i S. V. Wiberg, *Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie*, I:268 (Odense 1870 & Kbh. 1959). Ehrencron-Müller I: 484 (1924) følger også Terpager. Jacob Bonum er aldrig blevet optaget i Dansk Biografisk Leksikon, og har heller ikke fundet vej til nogen af litteraturhistorierne. Hans bryllupsdigt (se ndf.) vil blive opregnet i P. Harstings kommende bog om latinske bryllupsdigte i det 16. årh.s Danmark.
4. Helk (1987) 176.
5. I et æredigt til Bonum, skrevet da han blev magister i 1597 i Wittenberg, nævner Caspar Conrad fra Bratislava at Bonum havde besøgt adskillige lande. Dette kunne dog godt dreje sig alene om forskellige steder i Danmark og Tyskland. (Euphemiai in magisterii honores (Iac. Bonni), Wittenberg 1597 – jvf. næste note).

6. Der er tale om tre publikationer som er blevet registreret i Det kongelige Biblioteks systematiske katalog for gamle danske samling, og således indgået i Bibliotheca Danica III:1012 (under personalhistorie, Bonnus). Den ene er et enkelt folioblad trykt i Wittenberg med overskriften *Euphemiai In novos magisterii philosophici honores, ornatissimi, doctissimi et hvmanissimi iuvenis, dn. Iacobi Bonni, Ripensis Dani, qvi illi solenniter conferebantur in Academia Witebergensi. Clarissimo, doctissimo dn. Friderico Tilemanno, I. U. Doctore, ac Philosophici Collegii spectabili decano. Rectore magnifico, reverendo ac clarissimo, viro, dn. Davide Rvngio, S. S. theologiae doctore ac professore publico. Scriptae ab amicis*. Det er altså lykønsningsdigte i anledning af den nye magisterværdighed skrevet af venner, og disse viser sig at være: Carolus Bangius (Danus), Ioannes Spendorpius Christiernus (Danus), Paulus Paulinus Colding (Danus). Nicolaus Matth. Backendorp (Danus), Iohan. Floremius (Francus), Christophorus Richter (Chemnicensis). Den anden er et lille hæfte på 4 blade, også trykt i Wittenberg 1597, og ligeledes lykønsningsdigte skrevet af venner: *Euphemiai tum in novos magisterii honores, quibus ornatus est idibus Martii anno Christi M.D.IIIC a spectabili dn. decano viro clariss. Friderico Tilemanno U.I.D. ibidem, rectore magnifico & reuerendo viro dn. Davide Rvngio S.S.Th.D. & P.P. ornatiss. ac doctiss. dn. Iacobus Bonnus Ripensis Danus: tum in eiusdem ex celeberrima Witebergensium Academia in patriam abutum, conscriptae ab amicis*. Disse venner er: Iohannes Melfurer Culmbac F., Casparus Conradus (Vratislaviensis), Tobias Orylanus Roth (Neustadiensis). Den tredje er skrevet af Martin Pontanus og er dediceret samlet til en hel række nybagte magistre, heriblandt Bonum (også Wittenberg 1597): *Sophonauton apodemia in honorem, virtute, eruditione & morum integritate ornatissimorum virorum ac iuvenum, dnn. Iacobi Bonni, Ripensis Dani. Alberti Vichgrevii, Hamburgensis Saxonis. Caspari Conradi, Vratislavensis Silesii. Iohannis Wallisii, Glacensis, Silesii. Clementis Anomaei, Turssenreutensis, Pal: Iohannis Senneri, Redvvic. Palatin-Egrani. Quibus, Rectore magnifico, viro reverendo, clarissimo ac doctissimo, dn. Davide Rungio, SS. theologiae doctore & professore publ. Decano spectabili, excellentissimo et clarissimo viro, dn. Friderico Tilemanno, I.U.D. & historiarum profes. publ. magisterii titulus in celeberrima Academia Witenbergensi solenni renunciatione idib. Mart. anno Christi 1597. publice decernebatur: conscripta a Martino Pontano, Suidnicensi, Elysio*. Derudover findes der to æredigte til Bonum i anden anledning. Det ene er skrevet af den kendte tyske nylatinske digter Fridrieoh Taubman, og findes dels i indledningen til *Anagraphe*, dels i Taubmans samlede digte *Melodaesia* (Leipzig 1597; her findes også digte til andre danskere, fx til Gunde og Tyge Lange, jvf. NEOL). Det andet, som også er medtaget i Bibl. Dan. er en lille samling bryllupsdigte (ét folio-blad) til Bonum og Anna Hegelund af Hans Sørensen Brun (og Poul Jørgensen) med titlen *Epithalamion* (Rostock 1600).
7. Degn (1981) I:345 & II:188.
8. Jvf. Degn (1981) I:380 & II:188.
9. Kronologien er dog ikke så simpel som Degn (1981) I:380 lader forstå. I

Hegelunds almanakker – hvor Jacob Bonum nævnes adskillige gange – fremgår det nemlig at indsettelsen som sognepræst i Darum fandt sted før frieriet og forlovelsen. Forbindelsen til Hegelund har dog sikkert været afgørende for opnåelsen af et godt kald. Hegelund skriver følgende om begivenhederne i år 1600: 19/3 – Prestevielse. M. Iacobum Bonnum. 21/3 – Indsettelse vdi Darum. ... oc indsatte M. Iacobum Bonnum at giøre offuerslag om Her Jacobs giæld. 13/4 – Niels Pouelssøn compellavit pertentavitque me nomine filii M. Iacobi kai emes thygateros. 15/4 – M. Iacobus Bonum me compellavit. 26/4 – Desponsatio filiae meae Annae cum M. Iacobo Bonnum. 15/6 – Skal første gang liuses for M. Iacob Bonum oc Anne Peders. 6/7 – gamos. M. Iacob Bonums bryllup met Anne M. Pederss. daatter paa Riber raadhuss.

10. Degn (1981) I:345 & II:187.
11. Helk (1987) 227.
12. Rørdam (1877) III:733-35, hvor hans videre karriere i København beskrives.
13. Dansk Biografisk Leksikon, første udg. & Degn (1981) I:64.
14. Helk (1987) 290-91.
15. Helk (1987) 337 & 383.
16. »beneficia quibus me semper estis prosecuti, vobis in bonos & eruditos propria«.
17. Det kongelige Biblioteks eksemplar af skriftet indeholder ca ti håndskrevne rettelser eller mindre tilføjelser, som alle er nødvendige. De følges derfor her, selv om vi ikke kan være sikre på at de går tilbage til forfatteren. Det er dog sandsynligt at han selv eller trykkeren har ladet dem indføre i samtlige eksemplarer før distributionen. En enkelt fejl har forbigået korrekturlæserens opmærksomhed: linie 133 læser *Pannonis* i stedet for *Pannonia*.
18. Han nævnes ved navn (»Maro«), og genklange fra hans værker er tydelige: Aen. 3,39; 4,482 (& 6,797); Ecl. 9,36. Digtet er i det hele taget gennemsynret af vergiliansk og almindelig episk sprogbrug.
19. Jvf. indledningen til Lactants (1964) 8-14.
20. »Tunc peragrabit clades orbem, metens omnia, et tanquam messem cuncta prosternens. Cujus vastitatis, et confusionis hæc erit causa, quod Romanum nomen, quo nunc regitur orbis (horret animus dicere: sed dicam; quia futurum est) tolletur de terra; et imperium in Asiam revertetur; ac rursus oriens dominabitur, atque occidens serviet«.
21. Han var også forfatter til forlægget for Peder Hegelunds komedie *Susanna*.
22. Lactants (1563) 417: »Hoc non potest de translata Byzantium a Constantino sede intelligi. Id enim in praesenti, non in futuro debebat dicere, historia siquidem, non vaticinium fuisse. Machumeticum ergo imperium est intelligendum, ita ut ex praeteritis facile colligas, Lactantium in futurum quoque prophetam veracem fore«.
23. Jvf. Æneiden 2,369. Sammenlign også vers 42 med Æn. 2,12; 50 med 3,48; 56 med 2,69.
24. I antik tradition er disse »nøgne vismænd« indiske asketer som Alexander

- den Store mødte under sine østlige erobringstogter. Hos humanisterne nød de – med baggrund i de antikke kilder – anerkendelse som en slags førkristne hellige. Når Bonum placerer dem i Babylon, er det altså noget af en tilsnigelse.
25. For den politiske og militære historie følger jeg især Cambridge (1971), suppleret af Rothenberg (1960), Hulsius (1596) & Bohnstedt (1968).
 26. Den mest komplette bibliografi over det 16. årh.s »tyrkertryk« er Göllner (1961) & (1968). Mange tyske flyveblade må have cirkuleret i Danmark (Jvf. Langager (1975-76)). Derudover er der bevaret seks flyveblade på dansk som relaterer sig til denne krig (og optakten til den): *LN 1603* (= Stolpe 36) København 1593. *LN 386* (= Stolpe 37) København 1593. *LN 1589* (= Stolpe 38) København 1594 (9/1). *LN 1202* (= Stolpe 39) København 1594. *LN 1176* (= Stolpe 44) København 1595. *LN 1593* (= Stolpe 52) København 1597.
 27. Titlen pasha er latiniseret »Bassa« hos Bonum v. 220.
 28. Jvf. Trieber (1892), Swain (1940), Momigliano (1982) & Alonso-Núñez (1983).
 29. *Daniel* 7,24-25 efter den autoriserede 1931-oversættelse.
 30. Hieronymus, *In Daniele* II,vii,8.
 31. Se det instruktive skema s. 252 i Brincken (1957).
 32. Fx i Rostock-professoren David Chytraeus' *De lectione historiarum recte instituenda* (Rostock 1563), hvor de fire monarkier nævnes i indledningen som en indlysende inddeling. Endvidere går også den vidtudbredte Johann Carions Krønike (tysk originalversion fra ca 1530, latinsk oversættelse med udvidelse og indledning af Melanchthon og Caspar Peucer fra 1572) ud fra at det tyske kejserrige indehaver resterne af det romerske (s. 11-12 i 1572-versionen).
 33. Donau er usikkert – Bonum bruger den usædvanlige betegnelse »Indus«.
 34. 174v-175r: »Iam, inter decem ista cornua nascitur, & prodit cornu quoddam paruulum, quod de decem illis cornibus, tria revellit. istud denotat regnum Mahometicum siue Turcicum, quod ex humili natum in Romana monarchia, treis præcipuas partes illius occupauit, Aegyptum, Asiam, Graeciam«.
 35. Bohnstedt (1968) 10.
 36. Hverken dette eller trykkeåret fremgår af den udgave jeg har benyttet på Det kongelige Bibliotek. Jvf. Bohnstedt (1968) 13.
 37. Nogle med lidt besynderlige betegnelser: Frankrig, langobarder i Vælskland (dvs Italien), goter i Spanien, Vender i Africa (dvs vandaler, men uden samtidig reference), Tyskland, England, Ungarn, Grækenland, Asien & Ægypten.
 38. Jvf. Bohnstedt (1968) 18-19.
 39. »Quousque tandem Germani, abuti patientia nostra Scythicum illum latronem sinemus?«.
 40. Jeg takker Sächsische Landesbibliothek i Dresden for microfilmkopier.
 41. »Das aber des *Lactantij* verzeichnis, weil es des Propheten Daniels Lehre

zuwieder, dem Türckischen Wüterich die Herrschafft im Occident zumisset, billich zuverweffen sey, das bezeuget ein fürnemer gelehrter Man in einer Epistel, so er an unsern Keyser Rudolphum den *II.* geschrieben«.